

Катерина Пономарьова,
кандидат педагогічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу початкової освіти
Інституту педагогіки НАПН України

Збагачення мовлення молодших школярів виражальними засобами мови

Анотація

Стаття присвячена проблемі збагачення мовлення учнів початкової школи виражальними засобами мови. Розкрито методику роботи над порівняннями, епітетами, метафорами, фразеологізмами на уроках української мови. Запропоновано зразки вправ і завдань для засвоєння і використання виражальних засобів мови.

Навчання української мови в початковій школі, збагачення мовлення виражальними засобами мови, робота над порівняннями, епітетами, метафорами, фразеологізмами.

Аннотация

Статья посвящена проблеме обогащения речи учащихся начальной школы выразительными средствами языка. Раскрыта методика работы со сравнениями, эпитетами, метафорами, фразеологизмами на уроках украинского языка. Предложены образцы упражнений и заданий для усвоения и использования выразительных средств языка.

Обучение украинскому языку в начальной школе, обогащение речи выразительными средствами языка, работа со сравнениями, эпитетами, метафорами, фразеологизмами.

Annotation

The article topic is the problem of enrichment of the language of primary school pupils with expressive means of the language. Here the method is shown of work with comparisons, epithets, metaphors, phraseologisms on the Ukrainian language lessons. Examples of exercises and tasks for learning and use of expressive means of language are offered.

Teaching Ukrainian in elementary school, enrichment of the verbal speech by expressive means of the language, working on comparisons, epithets, metaphors, phraseologisms.

У процесі формування в молодших школярів комунікативної компетентності важлива роль відводиться роботі над виразністю мовлення. Зазначимо, що виразність мовлення досягається не тільки дотриманням

логічного наголосу, інтонації, використанням відповідних розділових знаків, а, насамперед, точним уживанням слів, вдалим і доречним використанням виражальних засобів мови, які в початковій школі ми називаємо яскравими, образними словами.

Традиційно робота над виражальними засобами здійснюється на уроках літературного читання і розвитку зв'язного мовлення. Однак недостатньо уваги приділяється цьому аспекту на уроках української мови, присвячених вивченню граматичного матеріалу, де слова, здебільшого, аналізуються лише з граматичної точки зору. У практиці шкільного навчання естетичний аспект художніх текстів, на матеріалі яких здійснюється вивчення теоретичного матеріалу з мови, розглядається рідко, безсистемно, нецілеспрямовано. Виняток становить опрацювання розділу «Лексичне значення слова», коли молодші школярі вивчають пряме і переносне значення слова, багатозначні слова, синоніми, антоніми, а також окремі уроки з інших розділів, тематика яких присвячена лексичній роботі (наприклад, «Іменники – синоніми й антоніми», «Прикметники в прямому й переносному значенні» і под.).

Саме такий стан є причиною того, що мовлення значної частини молодших школярів, зокрема письмові перекази і твори, бідні на виражальні засоби мови.

З огляду на зазначене, пропонуємо окремі методичні поради щодо роботи над збагаченням мовлення молодших школярів мовними виражальними засобами – порівняннями, епітетами, метафорами, фразеологізмами. Насамперед зауважимо, що в початковій школі діти не одержують теоретичних відомостей про ці засоби виразності. Робота над ними носить суто практичний характер.

Ознайомлення з виражальними засобами мови варто розпочинати із спостережень за ними в авторських текстах. Учитель може запропонувати школярам вірші, загадки, прозові тексти для виявлення в них порівнянь, епітетів, метафор тощо. Привертаючи увагу учнів до цих засобів у художніх

текстах, педагог допомагає дітям побачити оточуючий світ очима художника слова, збагачуючи їх естетично й духовно.

Прийоми роботи над порівняннями

Розглянемо фрагмент уроку, присвячений такій роботі. Учитель пропонує школярам прочитати текст і знайти, з чим порівнює автор дерева.

Ми потрапили в дивне царство. На узліссі стояв кремезний дуб, наче старий воєвода, що оберігає свою територію від непроханих гостей. За ним у ряд вишикувалися, ніби солдати, молоді осокори. У глибині лісу юрбилися сосни. Вони, як турботливі мами прикривали своїм розкішним гіллям інші дерева. Серед них були і стрункі берізки, як дорослі доньки, і кучеряві клени, як змушнілі сини.

Порівняння учні виписують на дошку і пояснюють їх:

кремезний дуб, наче старий воєвода (дуб нагадує воєводу);

ніби солдати, молоді осокори (стрункі осокори стоять, як солдати);

сосни, як турботливі мами (сосни турботливо схилили свої віти над нижчими деревами, ніби мами над дітками);

стрункі берізки, як дорослі доньки (берізки під соснами, наче їх доньки);

кучеряві клени, як змушнілі сини (клени під соснами автор порівнює із синами).

Під час пояснення слід звернути увагу дітей на те, яку роль відіграють порівняння в тексті. З цією метою можна спробувати вилучити їх, а потім порівняти обидва варіанти тексту на предмет образності та емоційності їхнього змісту.

Можливі інші види роботи:

а) подати текст без порівнянь і запропонувати школярам доповнити його порівняннями, поданими під текстом або дібраними самостійно;

б) записати на дошці порівняння і запропонувати скласти з ними текст;

в) оголосити тему твору, подати ключові слова і поставити завдання – спочатку дібрати до слів порівняння, а потім використати їх у своїх творах.

Звертаючи увагу дітей на яскраве, цікаве порівняння в художньому тексті, вчитель пропонує учням самостійний пошук своїх власних, ставлячи запитання типу: «А з чим це можете порівняти ви?», «Чи не нагадує вам щонебудь цей предмет чи явище?». Такі запитання охоче сприймаються молодшими школярами, активізують їхню розумову діяльність, образне мислення, допомагають вільно, гнучко, широко використовувати лексику рідної мови. Самостійно дібрані порівняння краще запам'ятовуються школярами й успішніше використовуються в усних і письмових зв'язних висловлюваннях.

Для прикладу подаємо порівняння, які дібрали учні, одержавши завдання дібрати красиві слова і словосполучення для опису осені: *«листя лежало на землі, як барвистий килим», «земля вкрилась жовтим листям, ніби пухнастою ковдрою», «листя клена, нагадує великі золотисті зірки», «осінній листопад схожий на золотистий феєрверк», «небо було сірим і холодним, як метал».*

Збагачувати мовлення молодших школярів порівняннями можна в ігровій формі. Учитель показує чи називає певний предмет. Діти мають сказати, на що він схожий. Наприклад, *на що схожий листок бузку* (нагадує форму серця), *кактус* (на їжачка), *плоди калини* (нагадують червоні намистинки), *хмарки на небі* (бувають схожі на тварин, казкових героїв тощо).

Інша гра – кілька учнів виходять із класу, а решта школярів добирають порівняння до якогось предмета (кожний учень запам'ятовує своє слово). Потім, запросивши до класу «відгадувальників», учитель говорить: *«Те, що ми загадали, схоже на...»* і по черзі надає слово всім учням класу. За почутими порівняннями запрошені з коридору діти відгадують предмет.

Ще один прийом визначення предмета за його порівнянням – гра «Здогадайтесь, який предмет описано». Наприклад: *«сині, наче волошки»* (очі), *«як білі мухи»* (сніжинки), *«як дівчина в червоному намисті»* (калина).

Робота над епітетами

Особливу роль серед виражальних засобів мови відіграють епітети – художнє означення, яке дає яскраве, образне уявлення про суть предмета чи явища, а також про оцінку його автором.

Робота над епітетами розпочинається також із виявлення цих виражальних засобів мови у віршах і прозових текстах. Учнів слід залучати до пояснення значення епітетів, з'ясування, чому саме таке означення вибрав автор. Крім того варто звертати увагу на емоційно-експресивні відтінки слів – епітетів, на загальний настрій, який вони створюють. Для прикладу продемонструємо, яку роботу можна провести над уривком тексту «Літній вечір» у ракурсі нашої проблеми.

ЛІТНІЙ ВЕЧІР

Над ставком спускався тихий вечір. Оксамитове світло блідого місяця сиплеться на кущі, на дерева, на свіже сіно між деревами.

І покоси, і кущі, і дерева вітають м'яке світло, ласкаво всміхаються йому привітною усмішкою. Квітки й листя після цілоденної спеки підвели голівки, оглядають вічну красу неба, наче бажають поцілуватися з вечірнім повітрям, з промінням срібного світла.

(За О. Кониським.)

Даний текст доцільно роздати кожному учневі або записати на дошці. Після того, як діти прочитали його, вчитель ставить перед ними завдання: «Знайдіть і выпишіть із тексту словосполучення іменників з прикметниками».

Один учень може виконувати це завдання біля дошки. Після завершення роботи вчитель пропонує школярам пояснити, які прикметники надають текстові яскравості, казковості, таємничості, образності. Учні роблять усний коментар своїх відповідей.

Тихий вечір. (Прикметник *тихий* налаштовує нас на таємничість. Ми підсвідомо зосереджуємося, прислухаємося, щоб почути чи побачити щось незвичне в описаній тиші).

Оксамитове світло. (Слово *оксамитове* вимальовує в нашій уяві ніжне, тепле місячне сяйво).

Блілого місяця. (Прикметник *блідий* дає підстави вважати, що денне сонячне світло, що передувало появі місяця, було дуже яскравим, а значить, день був жарким, спекотним).

Свіже сіно. (Автор назвав сіно *свіжим*, тому можемо вважати, що його нещодавно скошили, а ще з цим словом у нас виникає уявлення про те, як воно пахне).

М'яке світло. (Слово *м'яке* говорить про те, що місячне світло не обпалює рослин, не яскраво сліпить, а ледь освітлює їх, утворюючи таємничі, загадкові тіні).

Привітною усмішкою. (Рослини сприймають місячне сяйво *привітною усмішкою*, тому що їм приємно під лагідним світлом відпочити від сонячної спеки).

Цілоденної спеки. (Прикметник *цілоденної* говорить про те, що спекотний день видався кущам і деревам дуже довгим, виснажливим, вони не могли дочекатися його кінця).

Вічну красу. (Слово *вічна* підкреслює не швидкоплинну, а постійну, сталу, незмінну красу неба. Водночас, вічність не впливає на привабливість, неповторність цієї краси).

Срібного світла. (Автор назвав світло місяця срібним, вклавши в це слово кілька значень: світло мало колір срібла, було не яскравим, холодним як метал срібло).

Під час такої роботи необхідно давати учням можливість висловити свої суб'єктивні уявлення, почуття, міркування, хоч вони можуть бути й хибними. виправляти помилкові твердження треба дуже коректно, щоб не образити дитину, не породити в її душі страх і невпевненість під час наступних міркувань та висловлювань.

Підсумовуючи роботу над епітетами, вчитель має зосередити увагу учнів на тому, як багато важить у творі кожне влучно й доречно вжите слово, які уявлення чи спогади можуть викликати прикметники (епітети) про ті предмети, явища чи події, яким автор присвятив своє висловлювання. Тому

так важливо вдумливо й ретельно добирати слова під час побудови власних переказів та творів. Крім того, така робота збагатить словникові скарбнички дітей епітетами, які вони зможуть використати у своєму усному й писемному мовленні.

З метою застосування епітетів у власному мовленні доречними будуть завдання на збагачення певного тексту епітетами з подальшим з'ясуванням ефективності цього виражального засобу мови.

Наведемо приклад такої роботи. На дошці записаний текст:

Такої грози ще не було цього року. Але вона тривала не довго. Стих гуркіт грому. Блискавиця перестала прорізати небо. Дощ ущух. Визирнуло з-за хмари сонечко. Його промені застрибали з краплини на краплину, засяяли на листі.

Учитель пропонує учням дібрати яскраві прикметники до вжитих у тексті іменників і записати утворену розповідь. У результаті такої роботи школярі можуть доповнити твір такими словосполученнями: *шалена (сильна, страшна) гроза, пронизливий (гучний, тріскучий) грім, сліпуча (яскрава) блискавиця, чорне (темне, бездонне) небо, проливний (сильний) дощ, волохата (чорна, страшна) хмара, лагідні (ласкаві, теплі) промені, свіже (вологе, вмите) листя.*

Після виконання цього завдання учням можна запропонувати замінити дібрані прикметники протилежними за значенням словами і порівняти, як зміниться від цього текст, з'ясувавши таким чином не перебільшену роль епітетів у зв'язних висловлюваннях.

Звертаємо увагу, що добирати антоніми слід з урахуванням контексту, оскільки використані прикметники мають емоційне забарвлення і поза текстом набувають іншого значення. Наприклад, серед можливих антонімів до слова *чорне (біле, світле, ясне, яскраве)* у випадку, коли йдеться про небо, доцільним буде тільки слово *ясне*.

Наведемо приклади можливих антонімів до даного тексту: *шалена гроза – тиха, пронизливий грім – глухий, сліпуча блискавиця – ледь помітна,*

проливний дощ – невеликий, волохата хмара – посвітліла, лагідні промені – палючі, свіже листя – пожухле.

Збагачення мовлення учнів метафорами

Яскравим виражальним засобом мови виступає метафора. У метафорі одне явище повністю уподібнюється іншому, чимось схожому на нього. При цьому створюється яскрава, поетична картина. Не вводячи терміну і не даючи ніяких визначень, можна на літературних прикладах продемонструвати молодшим школярам важливу роль у текстах слів, ужитих у переносному значенні.

Весна аж співала навкруги, бриніла ніжним південним вітерцем.

Усе в лісі радіє, а береза плаче. Під гарячим промінням сонця сік швидко тече по її білому тілу, через кору він проступає назовні. Таке враження, що це сльози берези.

Розглядаючи поданий текст, варто запропонувати учням порівняти перший абзац із такими рядками: *Настала весна. Подув південний вітерець.*

– Що уявили ви, прочитавши ці рядки? (*Пригріло сонечко, подув теплий вітерець, тане сніг, зазеленіли рослини. Почалася весна.*)

– Яка картина виникла у вашій уяві після перечитування першого абзацу тексту? (*Весна постала перед нами в образі молодої завітчаної дівчини, що пролітала над землею. Її зелені коси розвівав теплий вітерець.*)

Другий абзац тексту можна порівняти з наступними рядками: *Навесні у стовбурі берези багато соку і він тече навіть по її корі.*

Прочитавши це речення, учні скажуть, що проілюструвати його можна березою, з краплинками соку на її корі.

Описане подібне явище і в другому абзаці тексту, але використані автором слова малюють перед нами іншу картину: береза – жива істота (дівчина чи молода жінка) з білим тілом, довгим волоссям – гіллям, прикрашеним сережками, із рясними сльозами, що стікають по її щоках.

Зазначений текстовий матеріал, можна використати для іншого методичного прийому. Одній групі учнів запропонувати намалювати

ілюстрацію до тексту з метафорами, а другій – без них. Потім порівняти малюнки і підвести дітей до висновку, що їхні роботи різні, бо перед ними були різні тексти, хоч і йшлося в них про те саме явище природи. Цей прийом ще раз переконає учнів у тому, яке велике значення має добір слів під час побудови висловлювань.

Продовженням такої роботи може бути завдання – описати інше природне явище, наприклад, вечір. Аналіз виконаних робіт на предмет використання школярами виражальних засобів мови продемонструє вчителю результативність його роботи в цьому напрямку.

Як свідчить практика, у молодших школярів існує прагнення використовувати в своїх творах яскраві, емоційні, образні слова та словосполучення, і вони це залюбки роблять, наскільки дозволяє їм власний словниковий запас. Тому завдання педагога полягає в тому, щоб збагатити дитячий словник, а також навчити вдало й доречно використовувати його у власному мовленні.

Опрацювання фразеологізмів

Яскравості, образності й емоційності додають мовленню стійкі вислови (фразеологізми). Робота над цим виражальним засобом мови має розпочинатися з пояснення значення стійкого вислову. Для цього іноді ефективно замінювати фразеологізм синонімом чи синонімічним словосполученням.

Наприклад: *як грім серед ясного неба* – несподівано;

чистий, як свиня в дощ – брудний;

багато води сплигло – минуло багато часу.

З метою вправлення учнів у доречному використанні фразеологізмів у тексті можна запропонувати виконувати такі завдання:

1) виберіть із довідки і вставте в речення потрібний вислів;

З переляку Андрійко

Довідка: *звалився на голову, накивав п'ятами, пік раків.*

2) виберіть вислів, яким можна замінити виділене слово;

Галинка сиділа в теплому автобусі і дрімала.

Довідка: крутила носом, задирала носа, клювала носом.

3) складіть невеличку розповідь, у якій можна використати поданий вислів (наприклад: *точити лясц*).

Невичерпним джерелом збагачення мовлення учнів фразеологізмами є фольклор: народні прислів'я і приказки, загадки, скоромовки. Діти залюбки збирають прислів'я і приказки, записують влучні вислови, пояснюють значення і походження доступних для їхнього віку фразеологічних одиниць: «робити з мухи слона», «писати вилами по воді», «тримати в голові» тощо. Роль учителя полягає лише в зацікавленні дітей цією справою, підтримці і стимулюванні учнівської пошукової діяльності, яку доцільно організовувати у формі проєктів. Результатом проєктної діяльності можуть бути збірки чи альбоми «Приказки і прислів'я наших односельців» або «Народна мудрість в устах мого дідуся» і под.

Важливість роботи над виражальними засобами мови полягає в тому, що вона виховує в учнів увагу до слова, сприяє розумінню відтінків його значення, прихованого смислу, емоційного забарвлення. Виконуючи вправи з порівняннями, епітетами, метафорами, фразеологізмами, школярі залучаються до стилістики художнього мовлення, самі опановують її найпростіші засоби.

Основні прийоми роботи над виражальними засобами мови

Узагальнюючи зазначене, назвемо основні прийоми роботи над виражальними засобами мови:

- знаходження в тексті яскравих, образних слів;
- пояснення значення слів і зворотів, знайдених у тексті учнями самостійно чи з допомогою вчителя;
- ілюстрація, словесне змальовування, відтворення образу за запитанням учителя – *Яку картину ти собі уявляєш?*;
- спеціальні вправи на добір порівнянь, епітетів, метафор, фразеологізмів;

- використання проаналізованих і зрозумілих яскравих, образних слів і словосполучень у власному усному та писемному мовленні, зокрема, під час побудови переказів і творів.

Основна мета описаних прийомів полягає в тому, щоб сприяти не тільки збагаченню та уточненню, а й активізації лексичного запасу школярів. А саме, навчити учнів доцільно й точно використовувати у власному мовленні якомога більше яскравих образних слів і зворотів. Ефективність цієї роботи буде залежати від системності зазначених вище вправ і систематичності їх використання, а також врахування індивідуальних можливостей і здібностей молодших школярів при доборі посильних завдань.

Рекомендована література

1. Вашуленко М. С. Українська мова і мовлення в початковій школі: Метод. посіб. – К.: Освіта, 2006. – 268 с.
2. Методика навчання української мови в початковій школі: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За редакцією Вашуленка М. С. – К.: Літера ЛТД, 2010. – 366 с.
3. Пономарьова К. І. Особливості розвитку мовлення учнів у початковій школі. Уроки розвитку мовлення в 1-4 класах: Наук.-метод. посібник. – К.: Генеза, 2010. – 140 с.